

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ ԱՆԳԼԻԱՅՈՒՄ

ԲԱՐԿՆԵ ՉՈՒԳԱՍՋՅԱՆ

Հայերեն առաջին ձեռագիր մատյանը Մեծ Բրիտանիա՝ Օքսֆորդի Բողեյան գրադարան է բերվել 1635 թ.։ Սուրբան վաղ հետաքրքրությունը հայ մշակույթի նկատմամբ ենթադրել էր տալիս հայկական արժեքների ավելի մեծ հավաքածուների առկայություն Անգլիայում, ինչպիսիք կան արևելյան հնագույն այլ ժողովուրդների մշակույթների համար¹։

Անգլիացի արևելագետները հայկական նյութական մշակույթի հուշարձանները հիմնականում հավաքել են մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը. ձեռք բերված հնագիտական և ազգագրական նյութերը և արվեստի գործերը արձանագրվել են այն երկրների անուններով, որտեղից դրանք ստացվել են. այսպես՝ Վիկտորիա և Ալբերտ թանգարանում հայկական գորգերը ցուցադրվում էին որպես թուրքական արվեստի նմուշներ, Արևելյան Հայաստանում պատրաստված հայկական մի գորգ ուներ Վոլկայան աշխատանքա ընդհանուր բացատրությունը, հայերեն արձանագրությամբ 1719 թ. կրող ճենապակյա մի գեղեցիկ ափսե նույնպես վերագրված էր Թուրքիային։ Իսկ հայերեն ձեռագրերը, որոնց ինքնությունը ոչ մի կասկած չէր կարող հարուցել, ամենուրեք արձանագրված և որպես հայկական։

Լոնդոնի Բրիտանական գրադարանում (հիմնադրված 1753 թ. Բրիտանական թանգարանի Ֆախկին գրքային հարուստ հավաքածուների հիման վրա) և Օքսֆորդի Բողեյան գրադարանում են պահվում հայերեն ձեռագրերի առավել մեծ հավաքածուները։ Այս երկու հաստատու-

թյուններն ունեն նաև հայերեն տպագիր գրականություն, անգամ աշխարհում միայն մեկ օրինակով պահպանված հայերեն հնատիպ մի քանի հրատարակություններ։

Հայաստանի տարբեր գրադարանների հետ ունեցած աշխույժ գրափոխանակությունը վերջին ժամանակներս մեծապես նպաստել է վերահիշյալ գրադարանների հայերեն տպագիր գրականության հարստացմանը։ Ձեռք բերված համաձայնությամբ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ու նրանց միջև կսկսվի նաև ձեռագրերի մանրաթափանցիկ փոխանակություն։

Անգլիայում հայերեն ձեռագրերը պահվում են հետևյալ հաստատություններում և մասնավոր անձանց մոտ².

ԼՈՆԴՈՆ

Բրիտանական գրադարան (նախկին Բրիտանական գրադարանի հավաքածու). 175 ձեռ. Լոնդոնի համալսարանի Արևելյան և Աֆրիկյան ուսումնասիրությունների ինստիտուտի

1 1668 թ. Բողեյան գրադարանի աշխատակից պ. Դեյվիդ Բարիթը նույն գրադարանում հայտնաբերեց Իրանում տպագրված առաջին դիրքը, որ 1638 թ. Նոր Զուղայում խալատուր Կեսարացու տպագրած հայերեն Սաղմոսարանն էր։ Այս գիրքը Բողեյան գրադարան է բերվել Օքսֆորդի արևելագետ Փոքոկի (վիճ. շուրջ 1680 թ.) գրքերի հետ միասին, 1692 թ.։ Մինչև վերջերս նույն խալատուր Կեսարացու հրատարակած Վարանց վարքն էր համարվում Իրանում տպագրված առաջին գիրքը։ Բրիտանական գրադարանում հայերեն մի քանի եզակի հնատիպ գրքեր է հայտնաբերել նաև դոկտ. Վրեժ Ներսիսյանը։

2 Սույն տվյալների մի մասն անձամբ է ձեռք բերված, իսկ մի մասն էլ վերցված է Զ. Գ. Փիլսոնի «Oriental Manuscripts in Europe and North America» աշխատությունից, Bibliotheca Asiatica 7. zug, Switzerland 1971. էջ 172—173.

* Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի տնօրինության կողմից Բ. Չուգասյանը 1977 թ. նոյեմբերի 15-ից մինչև դեկտեմբերի 15-ը գործուղվել է Անգլիա՝ տեղի գիտական ու թանգարանային հաստատություններում, ինչպես նաև առանձին անձանց մոտ պահվող հայերեն ձեռագրերին ծանոթանալու համար։ Տպագրվող լրատուն գիտական հակիրճ մի հաշվետվություն է այդ ձեռագրերի մասին (խմբ.)։

գրադարան	12
Բրիտանական ու օտար աստվածա- շնչական ընկերության գրադա- րան	4
Վիկտորիա և Ալբերտ թանգարան	3
Լոնդոնի գրադարան	1
Լամբեթի պալատի գրադարան	1

Օբյեկտ

Բողոքյան գրադարան	135
Բալլիոլ քոլեջի գրադարան ³	5
Նյու քոլեջի գրադարան	1
Ուալհամ քոլեջի գրադարան	1

Քեմբրիջ

Քեմբրիջի համալսարանի գրադարան	25
Պրոֆ. Հարոլդ Բեյլիի անձնական գրադարան ⁴	12
Ֆիցուլիվամ թանգարան	1
Քորփուս Քրիստի քոլեջի թանգարան	1

Մանչեստր

Ջոն Ռայլնդս համալսարանի գրա- դարան ⁵	22
Դիանա Կեսարյանի անձնական գրա- դարան	2

Բիրմինգհեմ

Սեյի օկ գրադարան	8
----------------------------	---

Գլազգո

Գլազգոյի համալսարանի գրադարան	1
---	---

Էդինբուրգ

Նյու քոլեջի գրադարան	1
Հավաքոցին (Ուելսի կոմսուրյուն)	
Սենթ Դենիոլ գրադարան	1
Ընդամենը	412

³ R. A. B. Mynors, Catalogue of the Manuscripts of Balliol College, Oxford, 1963, էջ 387—388.

⁴ Օ. Եգանյան, Կ. Սուքիասյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց արևելագետ սըր Հարոլդ Ուոլտեր Բեյլիի (Անգլիա), («Բանբեր Մատենադարանի», № 11, 1973, էջ 357—376)։

⁵ F. Taylor, The Oriental Manuscript Collections in the John Rylands Library. Bulletin of the John Rylands Library vol. LIV, Manchester, 1971—72, էջ 449—478, Տե՛րալը արք. Տեր-Հովհաննիսյանը 1910 թ. պատրաստել է Ջոն Ռայլնդս գրադարանի (ներկայումս համալսարանի) հայերեն ձեռագրերի ցուցակը, որը անտիպ է և պահվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանի դիվանում։

Այս տվյալները, ամենայն հավանականությամբ, ամբողջական չեն. թերևս առանձին անկյուններում լինեն նաև այլ հայերեն ձեռագրեր. որոնք որևիցե տեղ չեն նկարագրված և ծանոթ չեն մասնագետներին։ Այդպիսի մի քանի գրչագիր մատյաններ մենք տեսանք Սարգիս Քուրքչյանի և Հարություն Գալայճյանի մոտ՝ Լոնդոնում, տիկին Դիանա Կեսարյանի մոտ՝ Մանչեստրում և Ուելիվամ Գլադստոնի հիմնադրած Սենթ Դենիոլ գրադարանում՝ Հավարդեն բնակավայրում (Ուելսի կոմսուրյուն)։

Անգլիայի հայկական ձեռագրական հավաքածոները վերջին 60 տարիների ընթացքում նկատելի աճ չեն ունեցել։ Բրիտանական գրադարանի (նախկին Բրիտանական թանգարանի հավաքածո) հայերեն ձեռագրերի ցուցակում, որ կազմել է Ֆ. Կոնրեբերը 1913 թ.⁶, նկարագրված են եղել 149 ձեռագրեր։ Փոքր-ինչ ավելի ուշ Տիրան արք. Տեր-Հովհաննիսյանը կազմել է այդ ձեռագրերի ավելի ընդարձակ ցուցակը (անտիպ)⁷, որտեղ նկարագրված է 132 ձեռագիր։ Ներկայումս Բրիտանական գրադարանի հայկական ձեռագրերը հաշվվում են 175 միավոր, այլ կերպ՝ 1913 թ. մինչև այսօր հավաքածոն մեծացել է 26 ձեռագրով։ Ուշագրավ է, որ վերջիններեց մի քանիսը ստացվել են վիպասան Րաֆֆու որդու՝ հայագետ Արամ Րաֆֆու անձնական արխիվից։

Ավելի փոքր է Լոնդոնի Օքսֆորդի Բողոքյան գրադարանի հայկական ձեռագրերի թվական աճը. 1918 թ. հրապարակված ցուցակում, որ կազմել են Սուքիաս Պարոնյանն ու Ֆ. Կոնրեբերը, նկարագրված են 124 ձեռագրեր⁸։ Հավաքածոն ներկայումս համարվել է 11 նոր ձեռագրերով՝ Հայկական ձեռագրական հավաքածոների՝ նման թույլ աճը բացատրվում է առաջին աշխարհամարտից հետո դեպի հայագիտություն անգլիացիների ունեցած հետաքրքրության նվազումով։ Սակայն, ինչպես արևմտյան այլ երկրներում, Անգլիայում ևս այս վիճակը ներկայումս սկսել է փոխվել։ Սովետական Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական վերել-

⁶ «A Catalogue of Armenian Manuscripts in the British Museum». By F. C. Conybeare, London, 1913.

⁷ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի արխիվ, Տիրայր վարդապետի թողուն։ Այս ցուցակը ներկայումս տպագրության է պատրաստում բանասիրական գիտ. թեկնածու Ա. Զեյթունյանը։

⁸ «Catalogue of the Armentan Manuscripts in the Bodleian Library». By the Rev. Sukias Baciuzian and F. C. Conybeare, Oxford, 1918.

բը, գիտությունն ու մշակույթի բուռն դարգացումը իր վրա է հրավիրել արևմտյան գիտնականների ուշադրությունը, աշխուժացել են նվիրույթի հայագիտական հրերմնի կենտրոնները՝ Ֆրանսիան, Իտալիան, Գերմանիան, Անգլիան ու Բելգիան, առանձին հայագետներ են երևան եկել՝ Լեհաստանում ու Հունգարիայում, Զեխոսյովակիտյում ու Ռումինիայում, հայագիտական նոր օջախներ են ստեղծվել Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում (Հարվարդի, Կոլումբիայի և Կոլիֆորնիայի համալսարաններում), տեսական ու գործնական նպատակներով սկսել են հայերեն (գրաբար ու աշխարհաբար) դասավանդել տարբեր երկրների բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում:

Անգլիայում հայագիտության բնագավառում բեղմնավոր աշխատանք են կատարում պրոֆ. Զարյո Ռոլանդը՝ Օքսֆորդի համալսարանում և պրոֆ. Դեյվիդ Լանգը՝ Լոնդոնի համալսարանի արևելյան և ասորիկյան ուսումնասիրությունների ինստիտուտում: Հայագիտական աշխատանքներով հանգես են գալիս գոկտ. Զարյո Բելլին, պրոֆ. էգ. Կյուպեկյանը, ժամանակակից հայոց պատմության խնդիրներով՝ Քրիստոֆեր Ուակերը: Մատենագիտական աշխատանքներով նորերս հրապարակ է իշել Բրիտանական պարսիկ հայկական բաժնի վարիչ, երիտասարդ բանասեր գոկտ. Վրեթ Ներսիսյանը: Վ. Ներսիսյանը ծրագրում է ցուցակագրել ու նկարագրել Անգլիայի հայերեն այն բոլոր ձեռագրերը, որոնք ցարդ ըստ ամենայնի չեն նկարագրված:

Անգլիայում տարվող հայագիտական ընդհանուր աշխատանքներին, անկասկած, պետք է նպաստի նաև կոմպոզիտոր Լորիս Չգնավորյանի շանքերով 1976 թ. հիմնադրված «Լոնդոնի հայ երաժշտության ինստիտուտը», որն արդեն ձեռնամուխ է եղել միջնադարյան ու ժամանակակից հայ երաժշտության համակողմանի ուսումնասիրությանը:

Ձեռագրագիտական աշխարհում Լոնդոնը հայտնի է իր աճուրդային ընկերություններով, որտեղ պարբերաբար վաճառքի են հանվում համաշխարհային մշակույթի, այդ թվում միջնադարյան ձեռագրերի, եզակի հուշարձանների Այս ընկերությունների մեջ առավել հռչակվածը Սոթբի աճուրդային ընկերությունն է (հիմն. 1774 թ.), որ վերջին հարյուրամյակի ընթացքում արևելյան արժեքների հետ միասին վաճառքի է հանել նաև հայերեն ձեռագրեր և արվեստի այլևայլ գործեր:

Սոթբիի գրականության բաժինը 1977 թ. դեկտեմբերին նախապատրաստվում էր 1978 թ. ապրիլին կայանալիք աճուրդում վաճառքի հանել նյութերից հայտնի հնահավաք, մի քանի

տարի առաջ վախճանված Հակոբ Գևորգյանի արևելյան արվեստի ու ձեռագրերի հարուստ հավաքածուի մի մասը, դրանց մեջ նաև հինգ հայերեն ձեռագրեր: Հ. Գևորգյանը զարմանալի բանիմացությամբ երկար տարիների ընթացքում հավաքել է պարսկական, հնդկական, արաբական և այլ արևելյան ժողովուրդների արվեստի ու գրականության այնպիսի հազվագյուտ հուշարձաններ, որոնց յուրաքանչյուր աճուրդը սենսացիոն բնույթ է կրում:

Սոթբի ընկերության գրականության բաժնի վարիչ պ. Մայքլ Ջոնսը, որ տեղյակ էր մեր Մատենադարանի գործունեությանը, ամենայն պատրաստակամությամբ թույլատրեց մեզ ծանոթանալ առաջիկա աճուրդում վաճառվելիք Հ. Գևորգյանի հայերեն ձեռագրերին. դրանք էին՝ XVI—XVII դդ. մի Շարահյուս (գրիչ Դավիթ), մեկ Մաշտոց՝ ընդօրինակված 1677 թ. Լոռվա Հոռոմայր գյուղում (գրիչ Հոռոմ) և երեք Ավետարաններ՝ առաջինը ընդօրինակված Խիզանում, 1620 թ. (գրիչ և ծաղկող Հովհաննես Խիզանցի), երկրորդը՝ Գանձակի մոտ գտնվող Քարահատ գյուղում, 1650 թ. (գրիչ Գրիգոր), իսկ երրորդը՝ Ղափանի Աֆգոս գյուղում, 1682 թ., 1620 թ. Ավետարանը, որ ծաղկել էր Հովհաննես Խիզանցին, ուներ բազմաթիվ բարձրարվեստ մանրանկարներ, դրանց թվում և ձեռագրի ամբողջ էջով մեկ կատարված պատվիրատու Աղազարի պատկերը: 1978 թ. Սոթբիի լույս ընծայած վաճառքի ցուցակում⁹, որտեղ մանրամասն նկարագրված են աճուրդի հանվող վերահիշյալ ձեռագրերը, այս մանրանկարը չի հիշատակված:

Սոթբի ընկերությունում աճուրդային մուրճի հարվածով վաճառվող հուշարձանների հիմնական մասն անցնում է մասնավոր գործարար մարդկանց ձեռքը: Բրիտանական թանգարանային ու մշակութային հաստատությունները, նյութական պակասի պատճառով, չեն կարողանում մրցել մասնավոր գնորդների հետ, ուստի և շատ հազվագեղ են կարողանում այդ արժեքները գնել¹⁰: Սոթբի ընկերությունը յուրաքանչյուր աճուրդի համար պարբերաբար տպագրում է վաճառքի հանվող նյութերի ցուցակներ:

⁹ "Sotheby's Spring Islamic Sales. Catalogue of Important Oriental Manuscripts and Miniatures". The property of the Hagop Kevorkian Fund, Monday 3-rd April, 1978, էջ 206.

¹⁰ 1978 թ. ապրիլի 3-ին աճուրդի հանված վերահիշյալ բոլոր ձեռագրերը նույնպես գնել են մասնավոր անձինք:

որ, Մեր խնդրանքով դուրս. Վրեժ Ներսիսյանը
սիրով հանձն առավ Բրիտանական գրադարա-
նում պահվող այս ցուցակներից քաղել մինչև
օրս այդ ընկերության աճուրդի հանած հայերեն
ձեռագրերի նկարագրությունները և դնել Մա-
տենադարանի աշխատակիցների տրամադրու-
թյան տակ:

Ձեռագրերի աճուրդային եռուգեռը աշխարհի
տարբեր կողմերից դեպի Լոնդոն է ձգում մեծ
ու փոքր առևտրականների, որոնք հիմնակա-
նում արևելյան երկրներում կասկածելի ուղի-
ներով ձեռք գցած հնությունները մեծ շահերի
ակնկալումով փոխադրում են Լոնդոն: Սակայն
այստեղի շուկաներում հարգի են բարձր ար-
վեստի գործերը, ձեռագրերից՝ մանրանկարներ
ունեցողները, իսկ այդպիսիք հազվադեպ են:
Նման շահադիտական նպատակներով այդ
օրերին Լոնդոն էր եկել մի իրանահայ՝ իր
հետ բերելով յոթ ձեռագիր, հիմնականում
XVIII—XVIII դդ. ընդօրինակություններ. Մաշ-
տոց, Սաղմոս ու Հայսմավուրքներ, որոնք չու-

նեին ոչ մի կարևոր հիշատակարան և ոչ էլ
մանրանկարներ. ձեռագրերին գին տվող շեղավ
և տերը ստիպված եղավ դրանք ետ տանել
իրան: Նման երեք հայերեն ձեռագրեր Սոթքի
ընկերությունը ստացել էր նաև Արևմտյան Գեր-
մանիայից. բայց վաճառքի չէր հանում. որով-
հետև առանձնապես մեծ շահ չէր ակնկալում:

Անդլիայում հայերեն ձեռագրեր կան նաև
առանձին հայերի ընտանիքներում: Ստորև տա-
լիս ենք մեր տեսած չորս ձեռագրերի նկարա-
գրությունը, որոնցից երկուսը պ. Սարգիս
Քյուրքչյանից ու պ. Հարություն Գալայձյանից
նվեր ստացանք Մատենադարանի համար. իսկ
Լոնդոնի հոգևոր առաջնորդ Ներսես արք. Պողո-
սյանը Մատենադարանի արխիվին նվիրեց
1718 թ. մի հայերեն փաստաթուղթ: Մեզ հայտ-
նեցին, որ հայերեն ձեռագրեր և պատահկներ
կան նաև Լոնդոնարնակ պ. Վարոս Շահբազ-
յանի մոտ, որոնք 1978 թ. Երևան ուղարկեց
Լոնդոնի «Հայտան» տնօրեն պարոն Սանդրու-
նին:

1. ԱՎԵՏԱՐԱՆ

(Հավարդեն, Սենթ Դենիոլ գրադարան)

ԺԶ—XVI

Թերթ՝ 305, Չգրված՝ 1ա, 2ա, 3բ, 4ա, 5ա, 5բ, 6բ, 7ա, 8ա, 8բ, 9բ, 10ա,
11ա, 11բ, 12բ, 13ա, 14ա, 15բ, 16ա, 17բ, 18ա, 19բ, 20ա, 20բ, 22ա, 23բ,
24ա, 25բ, 30ա, 31բ, 112ա, 113ա, 114ա, 168ա, 169ա, 249ա, 250ա, 250բ,
305բ: Պրակ՝ 23: Նյութ՝ մագաղաթ: Չափ՝ 14×10: Գրություն՝ երկայուն: Գիր՝
բուրդգիր: Տող՝ 21: Մանրանկարություն՝ Ավետում՝ 1 բ, Մոգերի երկրպա-
գություն՝ 3բ, Տեառնընդառաջ՝ 4բ, Մկրտություն՝ 6ա, Ոստալվա՝ 7բ, Մատ-
նություն՝ 9ա, Խաչելություն՝ 10բ, Հարություն՝ 12ա, Հոգեգալուստ՝ 13բ, Պայ-
ծառակերպություն՝ 15բ, Խորան՝ թուղթ Եվսեբի՝ 16բ—17բ, Համաբարբառի՝
18ա, 19բ, 20բ, 21ա, 22բ, 23ա, 24ա, 25բ: Մատթեոս՝ 29բ, Մարկոս՝ 112բ,
Ղուկաս՝ 167բ, Հովհաննես և Պրոխորոն՝ 249բ: Կիսախորան՝ 31ա, 114ա,
169ա, 251ա: Լուսանցազարդ՝ բուսական և տերունական: Կազմ՝ կաշեպատ
տախտակ արծաթե կրկնակազմով. առաջին փեղկ՝ Հարություն, երկրորդ փեղկ՝
Մկրտություն, կողի վրա՝ «Վիլիամ Գլադստոնին Կովկասի հայերից, 1895,
Տփղիս»: Վիճակ՝ լավ:

Կնիադրոշմ՝ «Գիրքս սբ. էջմիածնա է»՝ 31ա, 114ա, 169ա, 251ա:

Մեք.—XIX դ. վերջին տասնամյակներին անգլիական պետական գործիչ
Վիլիամ Գլադստոնին (1809—1898) կովկասահայերի կողմից 1897 թ. մի
մանրանկարված հայերեն ձեռագիր նվիրելու մասին տեղեկություններ է հա-
ղորդված Երվանդ Շահազիզի «Բանաստեղծ Ռաֆայել Պատկանյանի նամակը
Գլադստոնին և նրա պատասխանը» հոդվածում («էջմիածին», 1945, նոյեմ-
բեր-դեկտեմբեր, էջ 64):

Ձեռագործի պահպանության վայրը մեր խնդրանքով 1976 թ. փետրեի և գտել է Լոնդոնի «Ջըրնիման» հրատարակության տնօրեն, լրագրող Փիթեր Սինթերը, որը և 1977 թ. դեկտեմբերի 2-ին մեզ ուղեկցեց Հավարդեն (Ուելսի կոմսություն)։ Հավարդեն գնալու գործում մեզ օժանդակեցին լոնդոնաբնակ էմմա Դեյը (Օհանյան) և Ժաքլին Շամլյանը։

2. ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

(Լոնդոն, Հարուսյուն Գալաճյան)

Սուրբ Աստվածածին և

Սուրբ Ստեփաննոս Նախավկայի վանք

ՌՀԲ—1623

Դիր՝ Գրիգոր Կողոնացի (Ղարասարցի) և Մանվել։ Մաղկո՞ղ՝ Գրիգոր Կողոնացի։ Սուացո՞ղ՝ Մելքոն Դպիր Մանասեցի։ Թեք՝ 229, չգրված՝ 156ա։ Պրակ՝ Ա—Ին՝ 2 (Ա 11)։ Նյութ՝ թուղթ։ Ձափ՝ 28×15։ Գրություն՝ երկսյուն։ Դիր՝ բոլորգիր։ Տող՝ 25։ Մանրանկարչություն—կիսախորան սկզբնաթերթ՝ 1ա, 150ա, 157ա։ Ճակատազարդ՝ 56ա, 121բ, 179բ, 252բ, 293ա։ Մանրանկար՝ Հովհաննես և Պրոխորոն՝ 156բ։ Լուսանցազարդեր՝ բուսական։ Զարդազրեր՝ թռչնագիր։ Գույներ՝ կարմիր, կանաչ, կապույտ։ Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ, դրոշմազարդ, վրան մետաղյա կոստղեր։ Վինակ՝ բավարար, տեղ-տեղ ցեցակեր, մանրանկարված սկզբնաթերթը ջուր տեսած։

Մեթ.—Ձեռագիրը 1977 թ. դեկտեմբերի 10-ին Լոնդոնում պրն. Հարուսյուն Գալաճյանը տողերիս գրողի միջոցով նվիրել է Մաշտոցյան Մատենադարանին, որտեղ այն գրանցվել է 10775 թվահամարի ներքո։

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Ա. 1ա—155բ (Քարոզի Դուկասու Լոռեցույ)¹¹։

Բ. 1. 157ա—173բ Վարդ լուսաւորութեան և սկիզբն Նշանաց Յոհաննու ւսեաւաւանչի, զոր արար Յեփեսոս, զոր գրեսց երանելի աշակերտն նորա Պառխոռոն.—Վարք լուսաւորութեան և աստուածական ժառանգութիւն...

2. 173բ—179բ Յաղագս Յոհաննու ւսեաւաւանչի, թէ որպէս խաւսեցաւ յիւր զԱւետաւանն, եւ վասն սփանչելի տեսլեանն և վասն փառաւոր ննջմանն ի Պառխոռոն պատմութենէն.—Յետ ննջմանն ամէնասուրբ կուսին...

3. 179բ—204ա Նորին Յոհաննու։ Ձնշանսն զոր արարի Պատմակղզոյն և ի քաղաքին Ջահաւոր։ Յաղագս Կինոպասա և շարաւոստ կախարդութեան նորա, զոր արար ի ձեռն շարածանդ մարդկան.—Քան զի էր այր մի Պատմակղզոցն...

Գ. 204ա—249բ Յանուն տեառն աստուծոյ և ի կա (sic) փառաց նորա։ Վասն ժ վանառականացն [և] վասն Ը առական որոգայթիցն... (Վարդանալ)

¹¹ է. Հարուսյունյան, Դուկաս Լոռեցին և նրա քարոզագիրքը (Երանբեր Մատենադարանի, № 10, 1971, էջ 213—236)։

Վարդապետի) — Եւ արդ բազում անգամ խորհեցա ողորմելիս Վարդան...

Դ. (Գանձ, մեղեդի, տաղ):

1. 249բ—251բ Կանոն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչի: Դաղաս (Գանձ սրբոց Քառասնիցն. ծայրակապ՝ «Մկրտիչ»):—Մեծ և հըզաւոր անմահից արքայ, / Յիսուս Քրիստոս արհնեալ յարակայ...

2. 251բ—252ա Մեղեդի սրբոյն Գրիգորի.—Գրիգորիս առաքինի հըսկող Քրիստոսի, / Զինւոր յասպարիսին արի...

3. 252ա Մեղեդի Յարութեան.—Յարեաւ հան այն արթուն...

4. 252ա Տաղ ազնիւ.—Սուրբ է տաճար տէրունական, / Եկեղեցի աստուածական...

Ե. 252բ—299բ (Բնագիրք գանազան):

1. 252բ—260ա Խրաւք Վարդան վարդապետի արարեալ յաղագս քրիստոնէից.—Ո՛վ որդեակք, վերջին է ժամանակս...

2. 260ա—274բ [Վասն մեղաց]—Յառաջն հետ մարդոյ մարմնական մեղաւք պատերազմի շուայտութեամբ...

3. 274բ—284ա Քարոզ ի բան իմաստասիրին Արիստոտելի, որ ասէ. Գովելի են գեղեցիկն և պարսաւելի են զարշնիւհն...—Եւ զի Պղատոնի հոգի եռամասնեա է՝ բան, ցասումն և ցանկութիւն...

4. 284ա—291ա [Հարցումն երիտասարդի ախմարի վասն ուղիղ վարուց աստուածութեանց և պատասխանի ձեռոյ ոմն]—Ա[սէ]. Հայր, կամիմ հարցանել ընդ քեզ վասն վարուց առաքինութեան...

5. 293ա—299բ [Նախերգան վարդապետական և օրհնութիւնք յետ քարոզի]—Այլ և ամենազաւր փրկիչ մեր Քրիստոս, որ էջ ի յերկնից և մարմնացաւ ի սուրբ կուսէն... (Նոտորդիր, այլ գրիչ):

Հ ի շ ա տ ա կ ար ա ն

Գրչի

291ա. Փառք... որ ետ կարողութիւն նուաստ և յողնամեղ անձին իմոյ, ախմար և տարտամ մտացս, լոկ անուն Գրիգոր Կոլոնացոյ, որ այժմս կոչի Ղարաւար, ի յաւարտ հասանել տառիս, որ է Քարոզգիրք, զի սայ է հմտութիւն և դուռն մտաց ճարտասանութեան, սովաւ իմաստնանան ներհուն քննութեամբ վարդապետք եկեղեցոյ և աշակերտնալ մանկունք բանասիրութեան սովաւ վերծանին ե կըրթին ի յուսումն և ի բան, և սովաւ ծանի իմաստութիւնն հոգեւորական իմաստութիւն Հնոյ և Նորոյ Կտակարանաց || (291բ), զի ճաշակեն դժորեանս աստուածային և արեցուցանեն յոգուց ծարաւելոց, որոյ ցանկացեալ եղև սմա տենչալի և բաղձալի գիմաւք մեծայփափաճանաւք Մելիքն դպիրն Մանախեցի, գրել երես զմատեանս աստուածային՝ ի վայելումն անձին իւրոյ:

Գրեցաւ սա ի թվին հայոց Ռ և ՀԲ (1072+551=1623) ի յունիս ամսոյ ԻԶ (26), ի դուռն Սուրբ Աստուածածին և Սրբոյն Սաէփանէնոսի Նախավկային, և այլ ամենայն սրբոցն, որ աստ են հաւաքեալ, ի թագաւորութեանն բռնակալ սուլթան Մուսալին, ի յառաջնորդութեանն Տէր Կարապետին և Տէր Թաթևոսին և մեր համշիրակ եղբայրացիոց մերոց զՏէր Վարդանն, զՏէր Գրիգորն, զՏէր Աստուածատուրն, զմիւս Տէր Գրիգորն և աշակերտաց իմոց՝ զՄանուկ սարկաւագն, զՍարգիսն, զԿարապետն, և զԺնօղս իմ՝ զմահապի Պապն և

շմայլոն զխուլայիկն, և զեղբայր իմ զհայր Անտոնն, զԽուլայիեանն և զՊապանան և զաւակաց մերոց՝ զՄրսայիոնն, զԲաթէոսն, զՊարսանն, զՄարխասն: Զոր հայցեմ և յուսամ ամէնադար Տեառնէ մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ, որ անփորձ և անարատ պահեսցէ ներքին և արտաքին պատահարկրիցն, մանօանդ դաւաճանողէն մերմէ, տեսուչ քաղաքիս և համարէն Բ (2) եկեղեցոյ քահանայքս, պարադայց ը (292ա) ամաւք, երկար ժամանակաւք ի պարծանք քաղաքիս մերոյ, մինչև սահմանադրեալ կէտ կոշման իւրոյ, ևս առաւել հայկազան ազգիս մերոյ և հաւասար ժողովրդեանս մերոյ:

Դարձեալ երեսս ի դետին դնելով բազմապատիկ աղաչեմ զձեզ, որ դասք իմաստասիրաց, յորժամ վարժիք ի՞մ սմանէ, յիշեցէք սուրբ և արժանօոր աղօթս ձեր զեղկելի և զանարժան Գրիգոր գրիչս և զուսուցիչն իմ՝ զԽիզանցի Մարտիրոսն քահանան, որ փոխեալն ի Քրիստոս և զՏէր Մարուգէն, որ ունին քաղում աշխատանք ի վերայ անարժանիս:

Դարձեալ երեսս անկեալ աղերսեմ և մաղթեմ ի ձեզանէ, որք պատահող սորա, զի անմեղադիր լերուք խոշորութեան գրիս, զի բազում հարկապահանջութիւն կայր ի շար ժամանակիս, որ Ա (1) տարին Գ (3) անգամ խարաճ առին ի հայոց ազգիս մերոյ, որ տառապեալ և նուաղեալ շրջէաք և դարձեալ ազգեցութեամբն սուրբ Հոգւոյն և ներող ողորմութեամբն իւրոյ մեզ զգիրքս գրել: Եւ տեսեալ զսա Մելիքն սարկաւազն հարկ եղիր ի վերայ մեղօորիս գրել զգիրքս այսպիսի, թէ սա խնդրեաց Մանախացի Ալեքսանդոս եպիսկոպոսն և քահանայքն Տէր Պետրոսն և Տէր Կիրակոսն և միահամուռ ժողովուրդն ամենեքեան, թէ նոքա խնդրեցին զայս աստուածաշունչ գիրքս, բայց էս անարժանս զցայ՛ և զցերեկ ի մէջ տրտմութեան և տարակուսի կայի և անձն իմ խռովեալ էր մինչ ի չափ ը (292բ) մահու, վասն այս պատճառիս խիստ տարտամեալ էր սիրտ իմ ի յահէ անարկինացն և մոլորեալ էր միտս և ուժոյ թափեալ էր անձն իմ և չէի գիտել, թէ զինչ կու գրէի, միթէ ամէնագութն Աստուած ձերում աղաւթիւքն և բարէխօսութեամբ սուրբ Աստուածածնին յակնարկէ իւր ի սուրբ պատուական արեամբ գնեալ ծառա[յ]քն, որ ամենեկին ցիր ու ցան եղեալ են, որ ոմն յայս կոյս և ոմն յայն կոյս բնակեալ են, վասն որոյ քաղցր աշօք հայեսցի ողորմածն Աստուած և գթա ի վերայ մեղուցելոյս, ներէ ողորմութեամբ իւրով և կրկին վերստին դարձեալ շնորէ համօրէն հօտացելոցն: Վասն որոյ յայսմն իրի անմեղադիր լերուք սղալանաց իմոց և անպարսաւ թողէք զեղկելիս, զի ըստ առատ ողորմութիւնն իւր. զի լի սրտիւ և սերտ հաւատով մի բերան ողորմի ասացէք մեղ յիշողացդ: Եւ ձեզ յիշեցողացն ողորմեսցի Քրիստոս Աստուած վարձահատուցն ամենայնի, որ առատն ի տուրս բարեաց, հատուցէ վարձս գործոց իւրաքանչիւրոց մեզ և ձեզ ամէնեցուն, ամէն: Հայր մեր որ յն:

184բ. Սուրբ և փառաւորեալ աւետարանիչս բարեխաւսութեամբ Քրիստոս Աստուած, ողորմեա ստացողի սուրբ գրոցս (շար. Ալեքսանդոս վարդապետի ձեռքով—տե՛ս էջ 292բ) Ալեքսան վարդապետին և իւրոցն ամենայնի. ամէն: Հայր մեր:

204ա. Ով սրբաւնեալ քահանայք, յորժամ կարդայք և լուսաւորիք, յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղաթս ձեր զստացող սուրբ գրոցս, մեր հոգեւոր քուրդն Խանին, որ բազում աշխատանս անի ի վերայ գրոցս. Քրիստոս իւր մեղացն թողութիւն շնորհէ: Ընդ նմին և զիս զանարժան և զփօուն Մանուէլ գրիչս աղաչեմ յիշել ի տէր:

Հեաագայի

292թ. Այլև վերջին ստացող դուրս (= գրոյս) Ալէքսան վարդապետին, հայր իմ Դաւթին. մայր իմ Խանումին, եղբարն իմ Օվսենէս Խաչատուրին. Տէր Շմայունին, Տէր Աստուածատուրին. իւր ազկայկանին ամենեցոյն:

299թ. Թվին ՌՃԶ և մէկ (1181+551=1732) օգոստոս ամսոյ ԺԳ (13) աւուր փոխման սուրբ Աստուածածնին!!!

3. ԱՎԵՏԱՐԱՆ

(Մանչեստր, Դիանա Մարգարյան-Կեսարյան)

ՌՃԶ—1627

Գրիշ՝ Ղուկաս, Ստացող՝ Մինաս քահանա: Էջ՝ համարակալված 556: Չգրված՝ 1—4, 6—8, 14—16, 244, 442: Պրակ՝ Ա—ԻԳ×12: Նյութ՝ մագաղաթ: Մեծութուն՝ 13×9: Գրութուն՝ երկսյուն: Գիր՝ բուրգիր: Տող՝ 21: Մանրանկարչություն—Մարկոս՝ 180, Ղուկաս՝ 246: Կիսախորան՝ 17, 181, 247, 443: Լուսանցազարդ՝ բուսական, կենդանական և տերունական (Մկրտություն՝ 30, Քրիստոսը Գեթսեմանի պարտեզում՝ 166): Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ մետաղե խաչերով: Պահպանակ՝ մագաղաթյա, չգրված: Վիճակ՝ լավ: Մեք.—Ձեռագրի որոշ էջերում փոքրիկ դատարկ տեղեր են բաց թողնված՝ հավանաբար մանրանկարների համար: Չունի Մատթեոսի և Հովհաննու մանրանկարները: Կազմի երկու փեղկերը շղթայով իրար են կապված:

Հ ի շ ա տ ա կ ա ր ա ն

Գրչի

էջ 5. Աւղենա հոգիս սուրբ Աստուած
Անարժան և յոգնամեղ գրչի՝
Ղուկաս սուտանուն քահանայի,
Սկսման զտառս ի դձի:
Ով ոք որ զսա տեսանի՝
Լի սրտով նա ինձ վա՛սսի,
Նա ինքն ահեղ ատենին
Քրիստոսէ հոգով վարձատրի...

Տէր, դու առաջնորդես (կրկնված է ևս երկու անգամ): Քրիստոս աւղնէ և հոգին սուրբ կամակից լինի: Ամէն եղիցի:

էջ 13. (Շրջանակաձև գրված) Ով պատուական հարք և եղբարք, յորժամ հանդիպիք սուրբ Աւետարանիս կարդալ[ով] կամ աւրինակելով, մեղաւոր Ղուկաս գծողիս լի բերանով և ուղիղ սրտիւ Աստուած ողորմի ասացէք:

էջ 245. Զանարժան Ղուկաս գրչիս յիշման արժանի արա, ո՛վ ընթերցող, աղաչեմ: Թվ ՌՃԶ (1627) էր:

էջ 439. Աստ զողորմելի և զտառապեալ գանարժան և մեղսամակարթ զՂուկաս զեղկելի գրիչս յիշման արժանի արարէք ո՛վ բարեբարոյ ընթերցողք և զԱստուած ողորմին բարբառեցէք:

էջ 549. ՁՓառք... ուստի և շառաւիղն աւրհնութեան և սեռն բարենշան

սրբասէր և հեղահոգի և բարեմիտ Տէր Մինաս քահանայն (անունն այլ ձեռքով) ցանկացող եղև և այսմ երանաւէտ և կենսապարզ և սուրբ Աւետարանիս և ստացող դսա յարդար վաստակոց իւրոց՝ զանձ անկողոպտելի առ Քրիստոս բարեխօս և յիշատակ հոգւոյ իւրոյ և ծնաւդաց իւրոց, հօրն՝ Մաթէոսին և մօրն (անավարտ)։

Հետագայի

էջ 552. Յիշատակ է սուրբ Աւետարանս խոջայ Տրքաթին կողակցին եղիսայրէթին, հօրն՝ Գրիգորին, մօրն՝ Մարիամին, եղբօրն՝ Սեւայֆարին և իւր կողակցին, միւս եղբօրն՝ Մարգիսին և իւր կողակցին, քոթօջն՝ Խոսրովին և Թաւարին և ամենայն արեան ղարմին։

Թվին ՌՃՀԶ (1727)-ն սէնրերի Դ (4). Համասպուռ կուսին։

էջ 559. Եւ դարձեալ յիշատակ է սուրբ Աւետարանս խոջա Աբրահամին և հօրն՝ Մովսէսին և մօրն՝ Թաւարին և կողակցին՝ Հռոմին և որդոյն՝ Սահակին և տ[ալ]երացն Թաւարին և ամենայն արեան ղարմին։ Թվին ՌՃՂԱ (1742)-ին յունվարի ԺԴ (14)-ին։

4. ԱՎԵՏԱՐԱՆ ՅՈՒՂԱՔԵՐԻՅ

(Լոնդոն, Սարգիս Քյուրքչյան)

ԺԸ—XVIII

Թերթ՝ 10: Նյութ՝ թուղթ: Մեծութիւն՝ 29,5×42: Գրութիւն՝ երկայուն, Դիր՝ բոլորգիր: Տող՝ 21: Մանրանկարչութիւն՝ Մատթեոս՝ 1բ, Մարկոս՝ 3բ, Ղուկաս՝ 5բ, Հովհաննէս՝ 7բ, սկզբնաթերթերի վրա՝ Յուդաբեր կանայք՝ 2ա, Քրիստոսը Տիբերիայի ծովեզերքի մոտ՝ 4ա, Պայծառակերպութիւն՝ 6ա, Մարիամ Մագդաղինացին Քրիստոսի գերեզմանի մոտ՝ 8ա: Լուսանցագաւդեր՝ բուսական: Կազմ՝ թավշապատ խավաքարտ. առաջին և երկրորդ փեղկերի վրա արծաթյա քանդակներ՝ «Յուդաբեր կանայք» և «Քրիստոսի թաղումը»: Պաճապանակ՝ ծաղկաթուղթ: Վիճակ՝ բավարար:

Մեք. 1.—Ձեռագրի պատկերները կրում են ուշ ժամանակների եվրոպական գրքային գեղանկարչության ազդեցության կնիք:

Մեք. 2.—Ձեռագիրը պատկանել է նյուլորքաբնակ Հակոբ Գևորգյանին. կազմի առաջին փեղկի ներսում կա նրա հավաքածոի 981 թվահամարը: Մի քանի տարի առաջ այս մատյանը վաճառքի է հանվել Լոնդոնի Սոթբի աճուրդային ընկերութիւնում. գնել է Սարգիս Քյուրքչյանը: 1977 թ. դեկտ. 13-ին տողերիս գրողը Լոնդոնում ձեռագիրը Ս. Քյուրքչյանից նվեր ստացավ Մաշտոցյան Մատենադարանի համար. գրանցված է 10774 թվահամարի ներքո: